

CENTRO
DE
ESTUDIOS
DEL

MAESTRAZGO

CENTRO DE ESTUDIOS DEL MAESTRAZGO

Año III / Número 9 / Enero-Marzo 1985

Boletín de divulgación cultural

Dirección:

Juan Bover Puig

Redacción:

J. L. Constante Lluch
V. Meseguer Folch
A. Oliver Foix
J. B. Simó Castillo

Diseño Gráfico:

M. García Lison
A. Zaragoza Catalán

Suscripciones e
intercambios:

C.E.M. — Apartado 20
Benicarló (Castellón)

Edita:

Centro de Estudios
del Maestrazgo

— Jordi
DASSOY IMPRESSOR
Sant Carles de la Ràpita

D.L.: CS. 283-84
ISSN 0212-3975

Sumario

	Pág.
— Editorial	4
— La 1ª Carta Puebla de Tírig (1238), Vicente García Edo	7
— Don Francisco de la Torre y Sevil: Nacimiento y familia. Manuel Alval	11
— Prohibición del magnestimo animal en la Gobernación de Peñíscola. Juan Bta. Simó Castillo ...	16
— Els terrenys comunals a la setena de Culla. Jesús Miralles i Porcar, Pvre.	19
— Canciones de trilla en la villa de San Jorge. María-Pilar Orrios Bueno	29
— Archivos y escribanos en Benicarló. Juan Luis Constante Lluch	33
— Los caminos ganaderos del Maestrazgo. Manuel Muncharaz Pou	39
— Vinaròs, puerto de salida de Aragón al Mediterráneo. Carmen Ramírez Domínguez	57
— Cançons polítiques al segle XIX. Vicent Pau Serra Fortuño	59
— El Maestrat fa set-cents anys en els documents medievals. Adolf Sanmartín Besalduch	71
— Arquitectura y Urbanismo del poblado ibérico de el Puig de Benicarló. Joaquín V. Salvador Heras ...	81
— Bibliografía sobre el Maestrazgo	97

La Portada y su autor

SESE —Fernando Serra Sesé—. Nació en Castellón en 1958. Con una vocación temprana y definida, estudió en la *St. Martin's School of art* de Londres y con Jansyn Nan Woerden en Amsterdam, con una trayectoria estilística decantada en una larga serie de exposiciones.

Destaca entre los artistas de su generación por una sólida formación como pintor y grabador, que le permite plasmar a través del pincel o de la plancha un mundo original, en el que experiencias y emociones vividas en la realidad se concretan en una figuración surreal de volúmenes amplios, con una poética que deja amplio margen a la imaginación del espectador.

ELS TERRENYS COMUNALS A LA SETENA DE CULLA

JESÚS MIRALLES I PORCAR, Pvre.

Si la carta-pobla era un contracte col·lectiu per a cultivar la terra entre el Senyor d'un territori i els nous pobladors (1), la constitució de la Setena de Culla fou un contracte entre el Senyor —l'Orde de Montesa—, i els habitants de tota la Tinença, per a l'usdefruit de tot el referent a la ramaderia i el bosc.

Entenc que és important aquest Capítol de la Tinença de Culla —i també de tot el Maestrat...—, i per això li donarem un bon espai en el present treball.

1. EL CONTRACTE

El Document —carta pública— de la constitució de la Setena parla expressament de *contracte*. Per una banda el Mestre de Montesa —Pere de Tous— amb el consentiment dels Comanadors i frares del Convent, i, per l'altra, els missatgers i síndics de Benassal, Culla, Vistabella i Atzeneta, en nom de tota la Tinença, són els signants d'aquest contracte el dia trenta de març de l'any 1345 a Sant Mateu.

Comença el Document amb la invocació a Déu. Després segueix l'exposició de motius per part del Mestre: «...per a que els habitants de la Tinença hagen millorament e creixement... podran esser francs de lleudes, pes, passatge, mesuratge... i que ells (la Tinença) puguin enfranquir als qui els hi paguen... Reconeix el Mestre que aquests impostos han produït molts e diversos danys, messions, interesos... Expressa la voluntat de millorament, bé a creixement per als homens de la Tinença i la voluntat de toldre els perills, danys, escàndols...».

L'any de la signatura del contracte nomena els Comanadors següents: Albert de Tous, Comanador Major i de Paníscola; Domingo de Muntanyana, de Culla; Berenguer del Riu Sec, de Vilafamés; Galceran de l'Orde, d'Onda; Pere Colvis, de Cilla, i de les Cases de Valencia; Guillem Gisvert, de les Cases de Borriana; Pere Pedrós, Prior; Arnau de Ribelles, d'Ares; Bernat de Ribes, de Xivert; Ramón de Tous, de Les Coves.

I representants de la Tinença els següents: Berenguer Guardiola, missatger, i Pere Cabestany, Notari, per Benassal; Guillem Pastor, síndic, per Culla; Jaume Segarra, síndic, per Vistabella i Antoni Ballester, síndic, per Atzeneta.

1.1: Contingut del contracte i condicions

«...lliuram o quasi alienam e transportam... ab et en vosaltres... çó és saber: lo herbatge et herbatges dels bestiar gros e menut et los peatges de aquells et de fustes de tots els termes de la dita Tinença ab totes Calònies, Penes, faltes o drets qualsevulle de aquells, segons que nostros antecessors 1 an aut e nos e nostra Orde 1 avem de present tenir acostumat cullir y haver harbatge et fer collir et vendre per qualsevol rahó o cas tró en lo present dia et així mateix totes les lleudes, mesuratge, almudatges et passatges ab tots drets de aquells, los quals tenen algunes persones a violari... en qualsevol lloc de la Tinença, tró en lo present dia. Et encara excambiam... aquells dos cafissos formant censsals los quals nos e

nostra Orde avem et fa... quiscún any... en Sanxo Gasto, veí de Benassal sobre les terres e deveses del Castell de Corbó, terme de Benassal...

Sota les formes y condicions infrasegüents: *Primerament* que vosaltres e los dits homens de la dita Tinença, presents e esdevenidors, donets e donen e agen a donar et pagar, quiscún any perpetualment, en cascuna festa Omnium Sanctorum, a Nos et nostra Orde, o al Comanador, Regidor o Administrador del Castell de Culla qui ara és o per temps será, en cambi dels dits herbatges... segons desús és declarat, MIL SIS CENTS sous reals de Valencia et non pus avant, a Batlle herbatjador ne algún altra persona... ITEM que los Jurats e Promens dels dits llocs de la dita T... cacún en son lloch, cascún any, puxen herbatjar e taxar, a son bona coneguda, tots e qualsevulla persones havents bestiar grossos o menuts... et encara puxen herbatjar... qualsevulla persones... fahents fustes en los dits termens... Retenim empero que si nos, dit Mestre o Comanador de Culla... que puixam ab los dits bestiar nostres, gosos o menuts,... emprar aquells per tots aquells llocs quels vehins de la dita T... fer poden... Empero altres frares o Comanadors del dit Orde... que sien tinguts pagar... dret de herbatge... ITEM que vosaltres dits Jurats e Promens... puixats per tot temps, totes e quantes de vegades voldrets, metre Vedalers o Guardians a guardar los dits Termens, herbarges et fustes... et dits Vedalers juren e haixen a jurar... en poder del Comanador del dit Castell de Culla... ITEM otorgam a vosaltres... que si qüestió o contrast qualsevulla será... per rahó dels dits herbatges, lleudes... que les esmenes, coneixences et juhins... en tot cas sien de vosaltres e dels dits Jurats e Promens de cascún lloch,... en lo qual la dita qüestió o contrast se esdevindrà... Retenim empero a Nos e nostra Orde que si de la coneixença o determinació la qual per vosaltres será feyta a algún estrany o privat, se tendrà per agreuixat, que per apel·lació... ne puixa recórrer al Comanador de la dita T... Acaba el Document amb la promesa de complir i defensar, tant per part del Mestre com dels Missatgers de la Tinença, tot el contracte, segons semblants Documents. Signatura a Sant Mateu, el dimecres, 30 de març de 1345.

1.2: Confirmació per les universitats

Consta tot el procés de confirmació per la

universitat de Benassal amb el nom del Justícia, Jurats i Consellers de les tres mans, el dia 1 d'abril del mateix any. El Justícia és Berenguer Guardiola. Els Jurats, Falcó Sahera i Pere Calbo. Entre els Consellers costen els següents cognoms: Porcar, Casals, Segarra, Monreal, Fabregat, Flors, Vilamanya, Prats, Eximeno, Forés, Espinosa, Tomàs, Espasa, Manyes, Colomer, Notari, Pere Asnar.

Culla confirmà el contracte el dia 5 d'abril del mateix any. Només consten els Missatgers Pere Saranyana i Guillem Pastor. Notari, Francesc Angoni.

Vistabella el confirmà el mateix 5 d'abril. Consten Jaume Segarra, Síndic i Domingo Segarra, Notari. Atzeneta, el 6 d'abril. Consten: Domingo Fraga, Jurat i Antoni Ballester, Síndic. Notari: Bernat Dalós. Benafigos, el dia 7 del mateix mes i any. Consta Guillem Salvador, Síndic. Notari el de Vistabella. La Torre de Vinrabí, el confirmà el dia 5 d'abril. Jaume Segarra, Síndic i Domingo Piquer de Ciutadella, Notari. Pel Boi, Guillem Sahera i el mateix Notari de Vistabella, presenten la confirmació, feta el 13 d'abril.

Finalment el dia 9 d'abril del mateix any, es signà a Sant Mateu, una volta presentades les confirmacions per part de totes les Universitats.

Notari de Vistabella, presenten la confirmació, feta el 13 d'abril.

2. ELS HERBATGES

He nomenat a tot aquest treball La Setena, prenent el nom de l'espai geogràfic on es desenrotllà aquesta organització. En realitat, tal com la documentació parla, el seu nom és Els Herbatges, perquè d'això es tracta.

Els pobles de la Tinença de Culla, per llur administració dels herbatges, tingueren una autonomia tan gran que crida l'atenció, més que res perquè fou en temps de Senyorijs, de Feudalisme. I també crida l'atenció pel temps que durà, uns cinc-cents anys.

Naturalment que, en parlar dels herbatges, es parla de ramaderia, i, també, de l'explotació del bosc. La ramaderia i el bosc han estat les dues fonts de riquesa d'aquest territori, i propiciaren el desenrotllament de les Viles més

importants: Benassal, Culla, Vistabella i Atzeneta. Dels altres llocs, dos no pogueren subsistir i desaparegueren com a universitats: el Boi i el Molinell. Dos més, per manca de territori, a prou penes tiraren endavan: el Vilar de Canes i La Torre, ara, d'En Besora. I també Benafigos. Els altres dos Castells àrabs —Corbó i el Castellar—, probablement, no es repoblaren després de la reconquesta.

2.1: Funcionament

Dues voltes a l'any es reunien els representants de les universitats per la qüestió dels herbatges: una al setembre, l'endemà de Santa Maria, primer, i, després, el primer dilluns passada Santa Maria. L'altra volta el dia de S. Simó i S. Judes (28 d'octubre).

A la primera hi acudien els Missatgers i Herbatjador o Lleuder de cada una de les universitats de la Setena. S'ajuntaven per tal de passar els comptes del bestiar i de les missions fetes i lleudes cobrades. Després es feia la distribució del que els hi tocava pagar per caps de bestiar, fins a completar els 1600 sous que havien d'entregar a Montesa. Per aquesta primera reunió hi havia un torn entre Benassal, Culla, Vistabella i Atzeneta. Es reunien un any a cada poble. Passats els comptes, redactaven les Rúbriques dels Capítols dels herbatges. Aquesta reunió era presidida pel Justícia del poble on s'havien ajuntat.

La segona reunió es feia sempre a Culla. Hi acudia el Síndic de cada universitat amb els diners que els hi pertocava pagar. No tenia més objecte que el de portar els diners a Culla. Es feia càrrec dels diners el Jurat en Cap de Culla que era l'encarregat de fer-los arribar al Mestre de Montesa o al Comanador de Culla o, si n'hi havia, a l'Administrador de la Comanda. S'havien de pagar el dia de Tots Sants.

Encara s'ajuntaven en un altra ocasió. De 14 en 14 anys, o de 8 en 8, es feia una Visura general dels Termens, per tal de vigilar els camins de l'herbatge, les mallades, les deve-ses. Es reconstruïen les fites, mollons, l'amplària de tot el referent a camins i mallades.

Eren les universitats mateix, les qui paraven compte del bon funcionament dels herbatges. És per això que la Setena no creà cap mena de burocràcia especial. Els mateixos càrrecs oficials de cada universitat ho eren a la vegada de la Setena: el Justícia, els Jurats i el Síndic. El Notari feia fe, sobretot, en les Visures generals dels Termens.

Dos fóren els llogats permanents que creà la Setena: l'Herbatjador o Lleuder i el Vedaler. El primer s'encarregava de cobrar les lleudes, passatdes, calònies..., tots els drets dels herbatges. El segon era l'home de la frontera. També el nomena Frontaler. Passava compte de les deve-ses i camins d'herbatge: els ramats que entraven on no devien... Era un Guàrdia.

A més d'aquests oficis nomena també els Jutges comptadors, el Pesador de farines i el Tauleger o Taulatger —de Taula— de les taules de venduria...

2.2: Els Capítols dels Herbatges.

Al meu entendre és un tresor el que contenen els tres llibres que es conserven de les Rúbriques dels Capítols dels Herbatges de la Setena de Culla. Penso, al meu poc coneixement del dret, que seria força interessant la seua publicació...

Tal com els homens de la Setena s'expressen, semblen tenir en ells tot el poder, perquè prenen acords quasi amb força de llei; jutgen els qui fan en contra i executen les penes imposades per ells mateixos.

Tanta autonomia tenen i exerceixen, que un Comanador de la Comanda de Culla —Enric Banyuls—, no se'n pot avindre i posa plet contra la Setena. Dos-cents anys després que la Setena havia actuat amb total autonomia, pel 1547, aquest Comanador, emparant-se en els furs del present Regne i en el dret comú, vol que la Setena demane llicència, per ajuntar-se, al Mestre o al Comanador, per ser, tota ella, lloc de Senyoriu i també que els acords que prenga no puguin usar-se, si no són confirmats primer pels qui han donat la llicència per ajuntar-se.

La súplica de les universitats és ferma: Primer, elles han comprat al Mestre de Montesa, la terra dels herbatges. Segon, elles paguen cascun any les 80 lliures (1.600 sous), el dia de Tots Sants. Tercer, durant 200 anys s'han ajustat sense llicència, només amb la presidència del Justícia del poble on es reunien. Quart, per «vetustissim temps, son estats en pacífica possessió, seu quasi, d'ajustar-se en la forma dita» i han acostumat fer capítols per major utilitat de la terra d'herbatge. Cinquè, mai, els Comanadors, no han confirmat cap Capítol i mai no han estat en possessió de confirmar-los. Sisè, sempre han actuat així i mai els han inquietat, ni Comanadors ni ningú. Setè, tots els Comanadors que han estat de la

Comanda de Culla, el dia que prenien possessió de la mateixa, han jurat i confirmat tots els privilegis, franquesses, llibertats, immunitats, pràctiques i costums antiquíssims que els dits llocs han i tenen. Vuitè, només el Comanador Banyuls ha trencat el jurament que feu el dia que repengué possessió de la Comanda. Novè, no solament els Comanadors han jurat tots els privilegis, el mateix Mestre Pere Lluís Galceran de Borja els confirmà per ell i per tots predecessors seus.

No ens interessa, ara, el procés. Només l'he recordat per tal de veure l'autonomia amb que actuava la Setena. I així continuà actuant.

Per matèries, els Capítols tracten de tot el relacionat amb les herbes, bestiar, venduria i bosc. Una classificació dels Capítols podria ser la següent:

- 1).— Herbes, mallades, coves, deveses, cultives, fites i camins...
- 2).— Dels oficis i son salari. Els Plets.
- 3).— Arbres. (Fusta, carrascals, pins, roures, savines, llentiscles, bellotes, carbó).
- 4).— Metre foc, cendra, a les artigues.
- 5).— Bestiar gros i menut, porcs, abelles, egües, llops, caçar. Fems.
- 6).— Calònies, missions. Lleuda (de l'oli, de la llana, del ferro, acer) Faltes, pesos i mesures. Penyorar, prear...
- 7).— Abeuradors, piques, baxis, fonts...
- 8).— Dels veïns.

Per tal d'acabar amb aquest apartat dels Capítols dels herbatges en copiaré una de les rúbriques:

«De la messió dels abeuradors. Que sia feta dins l'any.

Dilluns a X de setembre del any de la Nativitat de Nostre Senyor Deu, M CCC LX VIII, foren missatgers de quiscún loch de la Tinença de Culla, en lo loch de Benaçal et en Pasqual Simó et en Simó Pagés, del Boy Domingo Barberà, de Vistabella et Jaume Ripollés et en Nicholau Carchasona, de Benafigos Ramó Guerau, de Adzeneta Miquel Thomàs et Martí Batziero, de la Torre n Agostí e Vidal Masips, de Vilar de Canes en Manyuls, del Molinell Mafomat Abolary, sarray, de Culla Berenguer Miralles et Berthomeu Angoni, volgueren e tingueren en bé que los Jurats et herbatjadors de cascún loch de la dita Tinença, si s'esdevendrà que hagen d'adobar abeurador

o abeuradors, que ls hagen acabats dins lo seu temps abans que no vinguen al seu conter, et aquell dia sien tinguts a donar conte y rahó de tot çó que hauran d'espés en los dits abeuradors, així com de les altres coses en així que no s'puixen tenir de aquí en avant en alguna cosa per lo any esdevenidor.

Dels porchs que s'banyaran en les Bases d'Esparreguera y Montardit. Item ordenaren que nenguna persona que haurà o tindrà porchs, que aquell no leix banyar en la Basa d'Esparreguera ne de Montardit ni en la Font de la Pica e si ho farà que pach, per cascún porch e per cascuna vegada, dos diners per porch, la mitat del comú e l'altra mitat de acusador et que tothom ne puxe esser acusador, et així mateix volgueren que los dits porchs no puxen esser abeurats en los altres abeuradors de la Tinença, si no es en los escorrims de aquells».

Això està escrit al Maestrat de Montesa. Vol dir-se que és la nostra llengua. Al Molinell encara hi havia sarraïns. Esparreguera és una montanya d'uns 1.080 m. que divideix el terme de la Torre i Culla, encara que Culla el traspassa fins a l'altra vessant. Montardit, està en la ratlla que parteix Culla i Atzeneta, traspasant-lo, també, Culla. La Font de la Pica, entenc que és el que ara coneixem com el Pou de la Pica, dins el Terme de Culla, prop del Montlleó i terme d'Atzeneta.

3. LES HERBES

Cada un dels termens dels pobles de la Tinença de Culla, estava dividit en tres espais per raó de les herbes de la ramaderia. El nom d'aquests espais eren el Bovalar, la Devesa o Redona i els Amprius o terres d'herbatge propiament nomenades. Per completar aquesta divisió cal afegir els Assagadors o camins d'herbatge. I també, com elements dins dels Amprius i/o a la vora dels Assagadors, les Mallades o Coves i els Abeuradors (pous, basses, fonts...) d'herbatge. Per tal de que totes aquestes realitats funcionassen correctament, de tant en tant, es feien unes Visures Generals dels Termens de la Tinença. Hi acudien els representants de cada un dels pobles, juntament amb l'Escrivà o Notari. Aquestes Visures eren per fitar i recomposar els Comuns: Assagadors, Mallades i Abeuradors. Les Deveses i Bovalars no eren objecte d'aquestes Visures perquè eren propis dels pobles.

3.1: Els Assagadors

N'hi havia dues maneres d'aquests camins d'herbatge. Uns Assagadors eren interiors a la Tinença i comunicaven els Amprius, Mallades i Abeuradors entre sí. Uns altres eren generals i de pas. La Visura d'aquests Assagadors de pas o de trànsit, els nomena «...Camins d'herbatge dels passajants estrangers» —així a Benassal, completat per Vistabella...» com són los serranos i altres estrangers. «Val a dir que serranos s'entenen els Aragonesos. De fet algunes Coves o Mallades eren conegudes com «dels Aragonesos».

Dos eren els Assagadors de trànsit. I un tercer que intercomunicava els dos. Un era el que entrava pel Coll d'Ivol, travessava el Riu Sec, passava per Benassal, per l'Algar i entrava al Pla del Vilar de Canes, Rambla avall a l'Hospitalet de la Punta i Albocàsser i feia cap a Sant Mateu i Benicarló. L'altre entrava al Terme de Vistabella pel pont de Mosquerola, travessava el Pla de Vistabella, pel poble de Vistabella cap als Molins, d'allí a la Font del Pi i entrava al Terme d'Atzeneta. Baixava per entre Atzeneta i Benafigos, per la Cormana, passava pel Canar i les Piques d'Atzeneta, al Forcall del Montlleó i la Rambla d'Atzeneta, entrava al Terme de Culla, pel Surco a la Rambla Carbonera i els Ivarsos. Aquest camí feia cap a Castelló. Tant aquest Castelló com l'anterior Benicarló, vol dir-se al mar. La gent d'aquests indrets parlen de la comunicació entre el mar de dalt (el Cantàbric) i el mar de baix (el Mediterrani...).

Més concrecions podem donar: el Camí que entra pel Coll d'Ivol (ara la gent diu, Collivol). El Coll d'Ivol es queda a l'esquerra de l'actual carretera de Benassal a Vilafranca i és partició de terme entre els dos pobles. Està a uns 1.186 mts. del nivell del mar i continua per Vilafranca junt al barranc de la Fos. Dins del terme de Benassal passa pel Pou Nou, travessa també el Riu dels Albers, passa pel Mas dels Oms, Benassal el travessa pel Raval, al Pla del Vilar de Canes entra per l'Aljubàs, camí avall de la Segarra...

Aquests dos camins generals es comunicaven entre sí per un tercer camí. Aquest tercer camí es separa només entrar al terme de Benassal pel Coll d'Ivol. Pren la direcció sud, per prop dels Covarxos va a buscar la partició del terme de Benassal i Culla junt a la Mangrana, travessa el Riu Sec abans d'ajuntar-se aquest amb el Montlleó, puja pel costat del Mas

de les Ombries, font de l'Auzell, per l'Ermita de Sant Roc de Culla, per Culla a les Fontanelles, Mas d'En Campos a Mercades, al Pla del Sabater, a Montllat, tot vora del camí de Culla a Castelló, per Montardit cap a la Torreta de Matella i el Surco on s'ajunta a l'altre camí que baixava de Vistabella per Atzeneta.

Els Assagadors, o camins d'herbatge, interiors a cada poble, els deixarem perquè l'emblemàtic és gran. Els noms que porten als llibres, escrits fa de dos-cents anys en amunt, molts han canviat. Caldria molt de treball per tal d'identificar-los...

3.2: Les Mallades i els Abeuradors

Les Mallades són llocs arrecerats per a reposar, fins a passar la nit i tot, els pastors i llurs bestiar. Allí on es podia fer, s'aprofitaven coves naturals. És per això que en nomenar les Mallades sol afegir-se el nom de Cova. L'espai que ocupaven es fitava i era visurat per veure si els qui tenien terra pels seus voltants se n'entraven al lloc de la Mallada. De vegades diu l'amplària que havien de tenir: de 70 a 100 mts. en volta.

Els Abeuradors solien fer-se aprofitant les fonts. De vegades, si en un tros massa llarg no n'hi havia de fonts, es feien bassots artificials per aprofitar l'aigua de les pluges. Igual les mallades que els abeuradors eren comuns.

A continuació donarem el nom de les Mallades i Abeuradors que nomenen els llibres de cada poble.

3.2.1: CULLA MALLADES

- a) *Partida del Riu Sec*
Bustal d'en Aliaga
De la Ombria
Del Lladre
Castellalbo
Coveta de Culla
- b) *Riu Montlleó*
Les Barraques
Els Lledoners
Les Ferritges
Coveta del Pas (front l'Ortissella)
Cova Redona
Morrall Roig
El Llantiscar
Cova de la Pica
- c) *Pla de les Vinyes*

Cap del Pla:
Ametller (pel Coll de la Manxa)

- d) *Sobalma i Pou d'en Boix*
Forcallet
Covassa
- e) *Matella*
Cova del Siglet
Matissal de Montardit
Del Sulco
Rodejador de la garrofereta
Volta Na Vidala (ara: de Fandos?)

ABEURADORS

- a) *Partida Riu Sec*
Font de les Ombries
Font de l'Auzell (ara Onsell)
- b) *Camí vell de Castelló*
Font Na Gelida (ara: La Teuleria)
Font de Mercades
Bassa Plà del Sabater
- c) *Riu de Montlleó*
Pou de la Pica
- d) *Mas de les Roques*
La Ferrerola
- e) *Tossal de Montardit*
Bassa de Montardit

NOTA: Cal dir que de les fulles dedicades a Culla, en manquen una vintena. És per això que consten pocs Abeuradors.

3.2.2: BENASSAL

MALLADES

Del Cervo (Partició amb Vilar de C.)
D'En Girona (Coll de la Rigualda)
D'En Julià (Mas de Mauricio)
D'En Gasto (Riu del Bosc)
La Trencada (Barranc d'en Ramos)
Cova de Corbó
Cova del Castell de Corbó
Foguerals del Castell de Corbó
Era de J. Falcó (envés la Fos)
Cova d'en Quilis (pel Mas de Garcés)
Cova del Senallo (pel Montlleó)
Dels Oms (pel Mas dels Oms)
Foïeta de l'Avenar. Els Tormaçals i Cova
Na Saborida: les tres sense identificar,
demés del Racó del Pellicer.

ABEURADORS

Font NA ÇAGUDA. (És la famosa Font
Ensegures)

L'Algar (Assagador dels Aragonesos)
Ombria (dalt del Coll de la Rigualda)
Penella (ara La Pinella. Carret. Culla)
Font del Comanador (Mas de Monterde)
Pou de Corbó
Fonts del Riu del Bosc
Fonts de la Cova d'En Quilis
Pou Nou (Pels Covarxos i Riu Sec)
Del Prat (Pel Coll d'Ivol)
Na Osset (ara: La Dorceta Monfort).

NOTA: El que va entre () assenyala els llocs al voltant dels quals s'identifiquen les mallades i abeuradors.

3.2.3: VISTABELLA

MALLADES

- a) *Partida del Boy*
Cova d'en Fabregat (ara: La Munda)
La Pedreguera
Les Saleres
Saltador de S. Martí (ara: El Saltador)
Dentell de la Dresera
Les Molatelles (ara: Novatelles)
- b) *Per L'Atzevar* (ara: Algevà)
Mas de Monçó
Serra del Portillo
Cabanyils (?)
Mansanar
- c) *Penyagolosa*
Moleta del Mas Roig
Lloma Plana
Marcén
Teixeda Redona
De Belart (per la Cambreta)
- d) *Albagés* (?)
Mallada de la Pedra
Plà.: Bustal d'En Canet. (Pel Mas de Mossèn Joan. Ara nomenat: Mas de Mosjuan).

ABEURADORS

- a) *Pel Boy*
Font la Foresa
La Sclaramunda (ara: La Munda)
La Travera
D'en Llansola
Bacis del Farder
- b) *Pla*
Fontanal
Alforí

- c) *Penyagolosa - Atzevar*
Font de l'Espino
Atzevar (ara: Algevà)
De la Rabosa (pel Mas de Gual)
De l'Avallanar
- d) *Foya d'Ores-Coll del Vidre*
Font del Pi
Font de la Perera (entre tosses i Roqueta)

3.2.4: ATZENETA

MALLADES

- Moregot (ara: L'Hortàs)
- La Crebada
- Cova dels Aragonesos (pel Regall)
- Del Mas d'en Ossel (ara: Nosell)
- Cirer Bort
- Cova del Coscollar
- b) *Les Cabreres*
Cova Na Segarra
- c) *Meanes - Montlleó*
Cova del Pont
Cova La Marquesa
Racó de Portalés
Cova Llonga
Cova Monferrera
Bustal N'Arlanda
Cova Lledonera
Cova del Fumero
Coveta de l'Avanaret (?)
Cova d'En Roquís
Cambrelles
Cova la Edra

ABEURADORS

- a) *Cap de Terme i Mangranar*
Pou de Mingo Andrés (ara: L'Hortàs)
Pou de la Riba
Regall de Vinyoles
El Raudor
Font del Mas d'en Ossell
- b) *El Canar*
Les Piques
El Canar
- c) *Meanes - Montlleó*
Bassa d'en Miralles (Mas del Pont)
Pou Nou
- d) *Per les Roques Negres*
Ullastre de la Bragada

- e) *Sense identificar*
De la Sarsa i Bustal d'en Nebot

3.2.5: BENAFIGOS

MALLADES

- a) *Pel Montlleó*
Bancal Tancat
La Mangranera
El Canalís
La Cabessola (ara: el Cabessolo)
Cova de la Figuera (pel barranc camí d'Albocàsser)
Voleta del Barranc del Juglar
(ara dit del Xiulà)
Les Cambrelles
La Soterranya del Rebollar
Cova Llonga
Rodejador (ara: el Volcador)
- b) *La garrovera*
Cova dels Cocoms
- c) *Marfullar - Forcall d'Atzeneta*
Soterranya del Marfullar

ABEURADORS

- Bacis de Gombau. (Pel Camí de Vistabella Font de la Solana)
- ORTISSELA. (Font i Ermita de la Patrona).
- La Cormana*. (Per la Pertició de Terme amb Atzeneta a la carretera de Vistabe.)
- Pou de la Garrovera. (Semblant a l'anterior)
- Pou del Marfullar. (Pel Marfullar)
- Pou d'en Esteve. (Pel Mas de Coves)

3.2.6: LA TORRE D'EN BESORA

MALLADES

Només en nomina dues de Mallades, una la del Barranc d'En Eximeno, cap als Estrets i l'altra, Cova Vilamanya, prop del Terme de Culla pel cantó de la Mina de ferro.

ABEURADORS

- Bassa del Castellar, (per Esparreguera)
- Pou de Sant Llorens, (junt a la Cova Vilamanya)
- Pou del Camí, (a la dreta de l'actual carretera d'Atzeneta, pujant als Pous de S. Llorenç).
- Pou de la Roureda, (per Esparraguera, cap a la Rambla).
- Pou del Prat.

3.2.7: VILAR DE CANES

La Visura de l'any 1754 només dona un abeurador d'herbatge: els *POUS de Vilar de Canes*, pels voltants del que ara en diuen l'hostal de l'Esquerrera. No n'hi ha cap més referència ni a abeuradors ni a mallades en tot el terme del Vilar de Canes.

3.3 Els Amprius. Les Deveses. Els Bovalars

El nostre objectiu és descriptiu; no entrarem en l'estudi històric-jurídic. La Documentació existent a l'Arxiu Municipal de Culla seria un Testimoni si s'estudiés en profunditat: Drets dels vehins, avehinament...

És per això que només donaré les particions d'aquests tres elements de les terres d'herbatge, i, encara ho reduiré a les limitacions entre els *Amprius* i Deveses. Dels Bovalars no parlen els llibres de la Setena per ser propietats de cada poble i la Setena només entenia dels Comuns.

Sabem que els Bovalars eren trossos de territori acotats on podien pasturar tots els animals de llaurança de cada poble.

N'hi ha molta de documentació sobre les Terres Comunes, nomenades Amprius, i la partició amb les Deveses o Redondes. Aquestes eren les terres reservades a la ramaderia de cada poble i els Amprius o Terres Comunes a tots els ramats de la Tinença o Setena.

3.3.1 CULLA

Les Visures dels Amprius de Culla solien començar pel Pou d'En Camanyes, al barranc que baixa de la Font de l'Auzell, ara nomenada Font de l'Onsell. Tot faldejant prenen la direcció de Vistabella, per de sota l'Alar, per enfront de la Cova la Polla Rossa, tot Riu Montlleó avall faldejant a unes cinquanta passes del Riu per la Selleta de Castellalbo, per la Cova de les Cabres, travessant el camí de Culla a Benafigos, pel Bustal (Cova del Pas), cap al Pou de la Pica, pel camí de les Revertes cap al Mas de la Serra, per damunt de l'Argilaret, travessant el barranc de les Clotxes que baixa del Mas d'en Sahera cap a la Solana, travessant el camí d'Atzeneta, per la Costa en vista de l'Escrivania, travessant el Pla del Sabater, pel riu d'Arnes avall i per la Mesquita a la Pedrissa i al Molinell. Passat el Riu del Molinell i creuant el camí de Benassal a la Torre i Vilar de Canes, barranc d'en Ivars amunt al Mas d'Insa i partició amb Benassal.

«E donaren fi, denotant tot lo que es dels mollons en fora esser amprius y terra de herbatge».

3.2.2: VISTABELLA

En primer lloc i per l'interès històric per a Vistabella i també per a la Setena de Culla, donarem la pertició dels termens entre Vistabella i el Boy.

a) Afrontacions Bou-Vistabella

Comença a la Penya Roja (a la dreta del Coll del Vidre), puja barranc amunt cap a la Rebolleda (ara nomenada Cebollera). Travessa pel cap del barranc de Na Climenta (ara la Clementa) i passa per lo sòl de les Crabades a la selleta del barranquet. Puja barranc amunt del Consell al cap de la Serrada del Mas de Collado. D'allí collet amunt eix al Toçal més alt sobre el Collado. Per la serra en davant, aigües vessants. Baixa collet avall de les Roques Pardes. De dites Roques Pardes eix als Castellets del Cid. (Aquests Castellets també els nomena del Crist i del Sant Crist). Dels Castellets baixa al Riu Montlleó: «e de aquí avall és tot terme del Boy».

b) Amprius i Terra Comuna

Els amprius de Vistabella estaven partits en tres espais per tot el terme.

Un primer ampriu era al voltant de Penyagolosa. Començava a l'Azor, es pot dir que pujava tot el barranc de l'Azor cap al començament de dit barranc, passant pel Mas de Monçó, pel sol de la Serra Batalla, pel Mas de Gual a l'Agevà, per entre mig del Mas Roig i Sant Joan, travessa el barranc de la Teixeda, cap al Mas de Les Mallades. (Val a dir que he posat els noms actuals, és per això que no cal reidentificar-los).

Un segon ampriu estava a l'Albagés. Era un rodal que començava a la partició de Xodos i Vistabella, dalt del Mas del Zurdo actual, cap al Mas de Manzanares, Mas del Collet, girava cap a les cases del Mas de l'Albagés, per darrere del Mas de Marimón a la partició de terme amb Xodos. (També utilitzo noms actuals).

El tercer ampriu era a l'Alfarder, tal com ho diuen ara. Ben dit és El Farder. Es pot dir que eren els amprius corresponent al Boy quan era Universitat distinta de la de Vistabella. Limitava pel Montlleó, partició de terme amb Vista-

bella i, quedant-se dins tot el Farder, cap al Molí la Vinya.

En el primer d'aquests amprius de Vistabella, la visura de l'any 1535, acaba amb aquestes paraules: «De aquestos mollons e fites amunt fins al terme de Vilafermosa, e del Port, Xodos, Mosquerola és tot terra de herbatge y comuna, per a poder paixer e Ampriuar, sens contradicció alguna, tots los ganados grosos e menuts, de tots los vehins e habitants de dita Tinença e Setena de Culla, e de dites creus y mollons devés la dita Vila de Vistabella, queda Redonda de aquella».

3.3.3 AMPRIU O TERRA COMUNA DE BENASSAL

La partició entre la Devesa i l'Ampriu de Benassal, començava pel barranc del Marfullar, en la divisió entre el terme d'Ares i Benassal, entre els masos de Monterde i Xisquerol cap a l'envista de Corbó, d'allí cap al Pou Nou i els Covarxos, travessava el barranc de la Pitja, per baix de la Roca de migdia cap al Molí de la Vinya i Montlleó. Aquesta partició és seguint la nomenclatura actual. Segons els noms antics, el Mas de Monterde és el Mas del Comanador. El mas de Xisquerol seria el Mas de Sent Martí. La Font que als Mapes de l'«Instituto Geográfico y Catastral» consta com Font de la Comuna, seria la Font del Ginebre. Pels indrets de la Font de la Comuna (del Ginebre) estarien el Coll de les Vistes i el Mas de N'Arbis. Als llibres no consten ni la Roca de Migdia ni el Molí de la Vinya.

3.3.4: AMPRIU O TERRA COMUNA D'ATZENETA

Començava per on s'ajunten els termens de Xodos, Llucena i Atzeneta (Masos de L'Estepar i d'Aycart) direcció cap al Pou de la Riba passant per dalt del Mas de Vidal i Mas de Vicent, travessava el barranc que baixa del

Collado a la partició d'Atzeneta i Benafigos, per la Garrovera. D'aquesta línia amunt, cap a Vistabella, era un dels Amprius d'Atzeneta. L'altre Ampriu comprenia tot el Plà de Meanes. Partia pel Carrascalet, travessava la Rambla cap al Terme de Les Useres per la Mallada de la Bragada.

3.3.5: AMPRIU O TERRA COMUNA DE BENAFIGOS

Era Ampriu tot el llit del Riu Montlleó des del començament del Terme per la Vall d'Ossera fins a la desembocadura amb la Rambla d'Atzeneta. Per la banda de Vistabella començava pel dalt del Mas de Marin, tirant cap a la partició amb Atzeneta per de sota el Mas d'Isidro, per damunt del Mas Pla cap a la Selleta. També era Ampriu la part del sol del terme començant per baix del Marfullar cap al Mas de l'Oliviera i a la Garrovera quedant aquests masos en la Devesa i no en l'ampriu.

3.3.6: AMPRIU DEL VILAR DE CANES

L'Ampriu del Vilar de Canes és al que més li va el nom de Redona perquè quasi ho era per tal com pegava la volta a tot el terme deixant tots els límits amb els altres pobles com a Terra Comuna. Les Visures començaven per la Selleta del Camp d'en Forner, baixava pel barranc del Ginebral cap al Mas del Senyor, d'allí cap al Tossal Redó, pel tossal de l'Oliviera, per darrere del Mas del Cubilà (en les Visures se'l nomena del Codollar), travessava el camí de Catí i el Pla, nomenat dels Avenars, i cap a la partició amb Benassal, per de sota la serra del Cervo i tornaven a la Selleta.

3.3.7: AMPRIU DE LA TORRE D'EN BESORA

De la Torre no parla mai de Terra Comuna. Per la poca extensió del seu Terme no en devia tenir, encara que no es diu.

NOTES

(1) Sobre el caràcter jurídic de les cartes pobles, *confer* «Estado económico-social de los vasallos en la Gobernación foral de Castellón» d'Honor Garcia.

VOCABULARI:

Per tal com algunes paraules són poc usades i d'altres han caigut en l'oblit, poso el significat d'algunes d'elles:

ALMUDATGE: d'Almud. Dret que es pagava sobre la quantitat de grans que es mesurava. És semblant a

MESURATGE: Dret que es pagava sobre la quantitat de cereals mesurada, el mesurament dels quals havia de fer-se amb la mesura pública.

BATLLE: Oficial encarregat de rebre les rendes.

CALÒNIA: Pena pecuniària i dret d'imposar-la.

ESMENA: d'esmenar: corregir, posar bé allò que estava malament.

HERBATJAR: Herbejar: Pasturar.

HERBATGE: Impost damunt el consum de l'herba dels prats.

LLEUDA: Tribut que es pagava per l'entrada de mercaderies dins una Vila.

LLEUDER: Funcionari encarregat de cobrar la lleuda.

MESSIÓ: MISSIÓ. Despesa feta en les esmenes.

PASSATGE: Dret de passat per un lloc.

PEATGE: Tribut que es pagava pel dret de transitar pels camins (Ara novament recuperat per les Autopistes...).

PENYORAR: Prendre en penyora.

PREAR: Posar preu a una cosa.

NOTA BENE: Aquest treball és un resum del material conservat a l'Arxiu Municipal de Culla, el contingut del qual publicarem en el Butlletí del C.E.M. Les possibilitats que dona són molt més grans: sobre identificació de noms, sobre ordenació del territori, sobre l'economia de la Tinença de Culla, etc.